

Overheid en godsdienst: een moeizame relatie

André Rouvoet*

Summary

In Dutch society freedom of religion has a long standing tradition and is constitutionally well guaranteed. The recent public and political discussion on e.g. ritual slaughter, wearing religious symbols in public, freedom of education, the prohibition of blasphemy, however points at a growing intolerance among the secular majority considering some of the aspects of freedom of religion out of date. The author, a christian democrat and former minister of Youth and Family, analyses the causes of this change and makes a plea for a fundamental reluctance whenever limitation of a constitutional right like freedom of religion is at stake.

Dit symposium draagt een enigszins omineuze titel: 'Godsdienst onder druk?'¹ Laat ik beginnen met u te vertellen dat ik niet op voorhand de neiging heb om het vraagteken in deze titel te wijzigen in een uitroepteken. Nederland staat niet op de lijst van landen waar christenen of andere gelovigen worden vervolgd. Daarom was de reactie van de gemiddelde landgenoot (zoals die in de aanloop naar dit symposium o.a. via twitter werd geventileerd) ook wel te begrijpen: 'hoezo godsdienst onder druk? Je mag in Nederland toch geloven wat je wilt? Nou dan!' Toch is er wel iets aan de hand rondom godsdienst en godsdienstvrijheid. Dit symposium is dan ook beslist niet zinloos. Dat wordt ook duidelijk uit de aankondiging, waarin geconstateerd wordt dat 'diverse religieuze verworvenheden ter discussie staan' en dat 'in het kader van haar emancipatie-, sociale cohesie- of veiligheidsbeleid de overheid zich vaker lijkt te bemoeien met religieuze groeperingen'.

Als ik mijn visie op dit punt in één zin mag samenvatten: hoewel de kern van de godsdienstvrijheid onaangetast lijkt, is de godsdienstvrijheid in brede zin, zoals gewaarborgd in internationale verdragen en in de Grondwet, wel degelijk onder druk komen te staan.

Het is goed om er in het begin van mijn bijdrage op te wijzen dat de relatie tussen overheid en religie – of, zo u wilt: tussen staat en kerk – altijd in zekere

* André Rouvoet (oud-fractievoorzitter van de ChristenUnie in de Tweede Kamer, oud-minister voor Jeugd en Gezin, oud-vicepremier) is voorzitter van Zorgverzekeraars Nederland.

zin moeizaam is geweest. De geschiedenis leert ons dat het een voortdurend zoeken en tasten is naar de onderscheiden verantwoordelijkheden en de juiste onderlinge relatie. Dat heeft er wellicht iets mee te maken dat, naast de natuurlijke verbanden van gezin en familie, ook de georganiseerde verbanden van de kerk en de staat een belangrijke rol in de levens van mensen spelen, zij het op geheel verschillende wijzen.

Diezelfde geschiedenis laat zien dat er ontsprongen beide kanten op geweest zijn, zowel naar de kant van de staat als naar de kant van de kerk. Er is sprake geweest van wat we kunnen noemen een *ecclesiocratie*, waarbij de wereldlijke regering wordt uitgeoefend door of vanwege de kerk. Maar eveneens van *caesaropapie*, waarbij de wereldlijke heerser ook de kerk regeert. Voorbeelden van dergelijke vermengingen van de onderscheiden ambten van staat en kerk zijn de Romeinse keizers die zichzelf als goden zagen en als zodanig werden vereerd, het fenomeen staatsgodsdienst of staatskerk en het beginsel van ‘*cuius regio, eius religio*’ (wiens gebied, diens godsdienst) zoals dat bij de Godsdienstvrede van Augsburg in 1555 werd vastgelegd.

Ook in onze tijd is de relatie tussen overheid en religie moeizaam, maar om andere, nieuwe redenen en door andere oorzaken dan in eerdere fasen van onze natiestaat en de zich ontwikkelende democratie. Een belangrijke factor in onze tijd is de afnemende relevantie van kerk en geloof voor velen, waardoor sprake is van toenemend onbegrip voor de betekenis ervan voor anderen. Er kan dan een zekere spanning ontstaan wanneer deze ontwikkelingen zich vertalen in nieuwe meerderheids- en minderheidsverhoudingen, aangezien de ruimte voor beleving van de godsdienstvrijheid afhankelijk is van de op nationaal niveau (wetgeving!) geboden juridische vormgeving van de godsdienstvrijheid en de bescherming daarvan.

Laat ik eerst iets mogen zeggen over de reikwijdte van de vrijheid van godsdienst. Die is namelijk beduidend ruimer dan ‘de vrijheid om te geloven wat je wilt’ en omvat óók de vrijheid om dat alleen of met anderen te belijden. Wie bijvoorbeeld de Universele Verklaring van de Rechten van de Mens op dit punt naleest of de relevante internationale verdragen waarbij Nederland partij is (het Europees Verdrag tot bescherming van de Rechten van de Mens en de fundamentele vrijheden, EVRM, en het VN-Verdrag inzake de burgerlijke en politieke rechten, BUPO), zal ontdekken dat die belijdenisvrijheid zeer ruim geformuleerd is. Om daarvan een indruk te krijgen geef ik hierbij de omschrijving uit het EVRM (artikel 9, eerste lid): “dit recht omvat tevens de vrijheid om van godsdienst of overtuiging te veranderen, alsmede de vrijheid hetzij alleen, hetzij met anderen, zowel in het openbaar als privé zijn godsdienst

te belijden of overtuiging tot uitdrukking te brengen in erediensten, in onder-richt, in praktische toepassing ervan en in het onderhouden van geboden en voorschriften.”

In de literatuur is wel gesproken van een ‘drie-schillen-model’: de vrijheid van geweten, de vrijheid van eredienst en de vrijheid van levensbeschouwelijke organisatie, waarbij de laatste twee samen de belijdenisvrijheid vormen. Op grond van deze internationale verdragen kunnen we vaststellen dat godsdienstvrijheid waarborgt dat alle burgers, niet alleen privé maar ook publiek, kunnen leven, geloven, spreken en zich gedragen naar eigen inzichten en overtuigingen. Anders gezegd: iedereen heeft het recht om iets te geloven of te denken én zich daarnaar te gedragen, alleen of samen met anderen, ook al denkt de rest van de wereld er anders over.

Dit grondrecht – dat hiermee kan worden beschouwd als de basis, het straat voor andere fundamentele rechten – staat sinds 1814 in onze Grondwet en was lange tijd politiek en maatschappelijk een onbetwist en vanzelfsprekend uitgangspunt. Vermeldenswaard is dat in de Unie van Utrecht (1579) in artikel XIII nog slechts de ‘vrijheid van godsdienstig geweten’ werd gewaarborgd. In de loop van de tijd was er wel sprake van uitwerking en verdieping. Zo werd in de Schoolstrijd aan het begin van de 20ste eeuw een doorwerking van dit grondrecht naar het onderwijs bevochten.

Mijn observatie is dat die vanzelfsprekendheid van de vrijheid van godsdienst er in onze tijd af is. Er kunnen tegenwoordig zelfs pleidooien voor het schrappen ervan uit onze Grondwet worden vernomen, waarbij dan als argument wordt gehanteerd dat de vrijheid van meningsuiting wel voldoende is. Alsof een (al dan niet religieuze) levensovertuiging hetzelfde is als een mening, die je vandaag verkondigt, maar morgen kunt wijzigen in het licht van nieuwe feiten of omstandigheden! In *Trouw* van 22 november 2011 schreef publiciste Tineke Bennema hier een raak artikel over onder de kop ‘Links mist tolerantie ten aanzien van gelovigen’. Ik citeer haar uit dit artikel: “In het Midden-Oosten is godsdienst een manifest verschijnsel dat door alle gezindten wordt geaccepteerd. Juist dat laatste ontbreekt in Nederland. Sterker nog: seculieren stellen zich vaak zeer intolerant op ten aanzien van gelovigen. (...) Seculieren beschouwen het geloof tegenwoordig als een zoveelste opinie. (...) Het dedain van links voor religie neemt bijna groteske vormen aan.”

Op dit punt aangekomen zou ik graag een drietal tamelijk hardnekkige misverstanden willen wegnemen. Allereerst het misverstand dat artikel 6 van onze Grondwet, waarin de godsdienstvrijheid is vastgelegd, er alleen voor gelovigen (volgens sommigen: alleen voor christenen en moslims) is en dat dit

artikel dus een bevoordeling van gelovige mensen behelst. Daarvan is geen sprake: artikel 6 stipuleert de vrijheid van godsdienst *of levensovertuiging*. Religieuze overtuigingen en andere levensovertuigingen worden derhalve door de Grondwet gelijkkelijk beschermd. (Als in het vervolg van deze bijdrage kortheidshalve wordt gesproken over ‘de godsdienstvrijheid’ wordt bedoeld op het grondrecht in zijn brede strekking).

In de tweede plaats is er het misverstand dat artikel 6 van de Grondwet in strijd zou zijn met de scheiding van kerk en staat. Het tegenovergestelde is het geval: met de godsdienstvrijheid garandeert de Staat juist een ‘staatsvrije ruimte’ voor iedere burger, ongeacht de overtuiging die hij/zij erop nahoudt.

En ten derde is er het wijdverbreide misverstand dat de verdedigers van de godsdienstvrijheid dit grondrecht als absoluut en onaantastbaar beschouwen. Ook dat is niet het geval. In ons rechtsstatelijk bestel is geen enkel grondrecht absoluut. De uitoefening van grondrechten dient volgens de Grondwet te gebeuren met inachtneming van “ieders verantwoordelijkheid voor de wet”. Inbreuken op en beperkingen van alle grondrechten zijn dus mogelijk, zij het dat dat nooit lichtvaardig mag gebeuren. Dat geldt dus ook voor de godsdienstvrijheid. Daarom zijn de gronden waarop dat kan limitatief gegeven in de relevante internationale verdragen. Zo staat in het tweede lid van het hiervoor geciteerde artikel 9 van het EVRM: “De vrijheid zijn godsdienst te belijden of overtuiging tot uiting te brengen kan aan geen andere beperkingen worden onderworpen dan die die bij de wet zijn voorzien en in een democratische samenleving noodzakelijk zijn in het belang van de openbare veiligheid, voor de bescherming van de openbare orde, gezondheid of goede zeden of voor de bescherming van de rechten en vrijheden van anderen.”

Het is in onze tijd niet overbodig om er met enige nadruk op te wijzen dat de godsdienstvrijheid of een ander fundamenteel grondrecht dus niet kan worden ingeperkt simpelweg ‘omdat er nu eenmaal een meerderheid is die dit noodzakelijk of gewenst vindt’!

Wanneer wij nu terugkeren naar de relatie tussen overheid en godsdienst(vrijheid), is het niet moeilijk om een aantal voorbeelden uit de politieke actualiteit op te sommen waaruit blijkt dat die tamelijk geproblematiseerd is. In de aankondiging van dit symposium worden genoemd: rituele slacht, vrijheid van onderwijs, zondagsrust, verbod op blasfemie, gewetensbezwaarde trouwambtenaren, religieuze kleding en symbolen. Daar zouden nog wel meer onderwerpen aan toegevoegd kunnen worden, zoals de vrouwenkwestie van de SGP en de subsidiëring van het welzijnswerk van christelijke organisaties als Youth for Christ en het Leger des Heils.

Het is opvallend dat in de discussies over deze kwesties met enige regelmaat als argument wordt genoemd dat een bepaalde opvatting of (religieuze) gewoonte ‘niet meer van deze tijd is’ en dat er om die reden dus best beperkingen op de godsdienstvrijheid kunnen worden aangebracht. Daar kan ik kort over zijn: wie dat stelt, heeft van grondrechten niets begrepen.

Hiervoor stelde ik dat in onze tijd de relatie tussen overheid en godsdienst/geloof nog altijd een moeizame is. Naar mijn overtuiging zijn twee sociaal-culturele ontwikkelingen daarbij in het bijzonder van belang, te weten de secularisatie en de opkomst van de islam. Over beide een enkele opmerking.

Als gevolg van de ontzuiling en de ontkerkelijking verdween voor velen de vanzelfsprekende plaats voor kerk en geloof in het leven van mensen. Waren de eerste generaties na de Tweede Wereldoorlog nog vaak opgevoed met het christelijke geloof, bij latere generaties is sprake van een volledige onbekendheid met het (christelijke) geloofsleven en de betekenis ervan voor heel het leven. Die onbekendheid leidt in onze tijd steeds vaker tot onbegrip en zelfs tot de neiging om ‘af te rekenen met achterhaalde ideeën en opvattingen’. Die sfeer was in politieke zin bijvoorbeeld bepalend voor de twee zogenoemde ‘paarse’ kabinetten (Kok I van 1994-1998 en Kok II van 1998-2002), waaraan de christendemocraten voor het eerst sinds mensenheugenis niet deelnamen: de agenda van deze kabinetten van PvdA, VVD en D66 was sterk gekleurd door de ‘immateriële kwesties’, zoals euthanasie, homohuwelijk, embryo-onderzoek en de Winkeltijdenwet, waarbij de seculiere en de christelijke partijen door de bank genomen lijnrecht tegenover elkaar stonden.

De tweede factor die mijns inziens een belangrijke rol speelt in de moeizame relatie tussen overheid en godsdienst is de opkomst van de islam in de westerse wereld. Naast de eenvoudigweg onbekende aspecten van deze ‘vreemde’ godsdienst (religieuze voorschriften, leefgewoonten) zijn het vooral de problematische kanten die óók met de islam verbonden blijken te zijn (extremisme, religieus terrorisme, gewelddadige excessen) die voor gevoelens van onbehagen en vervreemding kunnen zorgen. Deze kwesties, gevoegd bij de hiervoor genoemde trend van secularisatie en gevoed door de gehechtheid aan het gelijkheidsbeginsel, hebben niet zelden het gevolg dat vanuit overheid en politiek kritischer dan ooit wordt gekeken naar alles wat te maken heeft met religie en geloof. Een voorbeeld hiervan kan gevonden worden in het onderwijs: na het ontstaan van het islamitisch onderwijs, met de vragen die regelmatig gesteld kunnen worden ten aanzien van de inhoud van het curriculum en de kwaliteit van het onderwijs, verbreedde de discussie zich al gauw tot wat werd gezien als andere vormen van ‘religieus’ onderwijs, zoals het

reformatorisch onderwijs. Onbekendheid met en onbehagen over een wereld waarin andere overtuigingen leven en andere normen en waarden worden hooggehouden, brengen bestuurders en volksvertegenwoordigers gemakkelijk in de verleiding om een dam op te werpen tegen aspecten van de godsdienstvrijheid die geacht worden ‘niet meer van deze tijd’ te zijn.

Het mag uit het voorgaande duidelijk zijn geworden dat ik mij zorgen maak over het maatschappelijke en politieke klimaat rond de vrijheid van godsdienst, dat in toenemende mate intolerant lijkt ten opzichte van overtuigingen die in meerderheid niet (meer) gedeeld worden. In het publieke debat proef ik steeds vaker een gebrek aan sensitiviteit voor de betekenis die religie en geloof hebben voor grote groepen mensen. Daarnaast bespeur ik in dat publieke debat een – waarschijnlijk onbewuste – neiging om de seculiere mens- en levensbeschouwing superieur te achten aan de religieuze en in het verlengde daarvan de rechten van gelovigen te beknotten.

Even ter herinnering: de democratische rechtsstaat onderscheidt zich van autoritaire en onvrije systemen, als dictaturen, door de principiële erkenning van het recht van minderheden om anders te denken, geloven en handelen dan de meerderheid, door de verankering van dat recht in grondrechten die voor iedereen gelden en door de plicht van de overheid om die te beschermen. Dát recht aanvaarden, juist als je met de invulling ervan door andersdenken moeite hebt of dat misschien wel achterlijk vindt, dát is tolerantie. En tolerantie is een democratische deugd. Wie de godsdienstvrijheid lichtvaardig inperkt, omdat de invulling ervan door anderen hem niet aanstaat, heeft van grondrechten weinig of niets begrepen en ontbeert de ware democratische gezindheid. En dan is er wat mij betreft geen principieel verschil tussen de PVV die moslima’s het recht wil ontzeggen om in het publieke domein hoofd-
doekjes te dragen en partijen (D66 en GroenLinks dikwijls voorop, maar ook SP, PvdA en VVD) die strijden tegen de SGP vanwege de ‘vrouwenkwestie’, tegen de gewetensbezwaarde trouwambtenaar of tegen het bijzonder onderwijs vanwege identiteitskwesties. De overeenkomst is dat men – wellicht op grond van op zichzelf legitieme en zelfs respectabele politieke doelstellingen – lichtvaardig overgaat tot het inperken van de grondwettelijk gewaarborgde vrijheden van minderheden die in hun opvattingen ‘afwijken’ van de meerderheid.

Ik ben altijd weer oprecht verbaasd over het triomfalisme van liberaal-libertijnse politici, politieke partijen, commentatoren en opinieleiders als er een minderheid buiten de lijnen van het publieke speelveld is gewerkt. Waarschijnlijk ben ik teveel democraat om met deze ‘weg met minderheden’-mentaliteit van de weigerdemocraten te kunnen leven. Vanuit mijn gehechtheid

aan de materiële democratie en mijn weerzin tegen een formalistische benadering daarvan in termen van ‘de helft plus 1 maakt de dienst uit’, ben ik gedurende mijn 17 jaren in de actieve politiek als overtuigd christen-politicus opgekomen voor het goed recht van iedereen om naar eigen overtuiging te leven en te handelen. Dat gold (en geldt) voor joden en hun koosjere slacht, voor moslima’s en hun hoofddoekjes, en voor SGP-ers en hun partijcultuur. U zult van mij willen aannemen dat ik persoonlijk niets heb met keppeltjes, hoofddoekjes, onverdoofd ritueel slachten of het uitsluiten van vrouwen van politieke functies. En ik kan niet inzien waarom deze dingen essentieel zijn in de religieuze beleving van de betreffende gemeenschappen. Het is echter mijn overtuiging dat het in eerste instantie niet aan mij is om daar iets van te vinden. Dát is de essentie van onze democratische rechtsstaat: dat iedere burger het principiële recht heeft om zélf te bepalen wat wel en wat niet uit zijn of haar godsdienst of levensovertuiging voortvloeit qua opvattingen, levensstijl en gedragingen. Wie dit wil bestrijden doet er goed aan de Universele Verklaring, het EVRM en het BUPO-Verdrag er nog eens op na te lezen!

Afrondend zou ik willen stellen dat een moeizame relatie tussen overheid en godsdienst onvermijdelijk (en misschien zelfs noodzakelijk?) is, in die zin dat er altijd een ‘gezonde spanning’ zal bestaan tussen staat en overheid enerzijds en de individuele vrijheden van burgers anderzijds. Waar ik voor wil pleiten is een *principiële terughoudendheid en schroom* in het beperken van een zo fundamenteel grondrecht als de vrijheid van godsdienst en levensovertuiging. En dus voor een principiële ruimhartige democratische gezindheid! In die lijn keer ik mij niet zozeer tegen de seculiere politiek (hoewel ik die altijd op basis van argumenten heb willen tegenspreken), als wel tegen de secularistische – dat is de dogmatisch-fundamentalistisch seculiere – politiek, die de formele democratie van de helft plus 1 te gemakkelijk laat prevaleren boven de materiele democratie – waarin ruimte voor en bescherming van minderheden tégen de meerderheid en de waan van de dag centraal staan – en die de principiële, klassiek-liberale visie op grondrechten vervangt door een instrumentele visie en zodoende de democratische vrijheid aan minderheden ontzegt.

‘Godsdienst onder druk?’ Wat mij betreft is er dus geen aanleiding om met betrekking tot de kern van de godsdienstvrijheid – de vrijheid om te denken en te geloven wat je wilt – de alarmbel te luiden. Maar de bescherming van de godsdienstvrijheid in ruime zin, in het bijzonder wat ik heb genoemd de belijdenisvrijheid als essentieel aspect van de staatsvrije ruimte van burgers, kan wel wat ruimhartigheid en royale democratische gezindheid gebruiken.

Noten

- 1 Dit artikel is een enigszins bewerkte versie van de lezing van de auteur tijdens het symposium 'Godsdienst onder druk?' van 1 juni 2012. Voor de tekst is gebruik gemaakt van eerdere toespraken en artikelen.